

ВЕНЕЦЬКИЙ КУПЕЦЬ

ПЕРЕДМОВА

Відосені 1592 р. аж до літа 1593 всі театри в Лондоні були позамикані задля страшної чуми, що навістила тоді се місто. Припускають небезпідставно, що тоді, і тільки тоді, Шекспір, свобідний від своїх театральних обов'язків, міг вибратися в подорож до Італії і пробути там, особливо в північноіталійських містах — Мілані, Вероні, Пізі, Падуї та Венеції, довший час. Новіша критика зібрала багато дуже важних свідоцтв у Шекспірових драмах із часу по р. 1593, в яких видно надзвичайно докладну знайомість автора з місцевостями, звичаями, життєвим побутом, а навіть із способом вислову різних верстов людності в північноіталійських містах,— усе такі відомості, яких автор не міг набрати ні з якої книжки, ані з усних оповідань своїх земляків, що бували тоді в Італії¹. Із визначних англійців, Шекспірових сучасників, пробули довший або коротший час у Італії державний канцлер лорд Бекон, лікар Гарві, поети та письменники Лайлі Мондей, Наш, Грін та Деніель, а також визначний маляр Ініго Джонс. Тій подорожі до Італії, про яку зрештою досі не знайдено ніякого виразного свідоцтва, завдячував Шекспір не тільки багату знайомість північноіталійських людей та відносин, не менше багату знайомість подробиць морської подорожі, але також вироблення надзвичайної сили, ясності та гармонійності в його поетичнім таланті, що допомогли йому від р. 1595 протягом дальшого десятиліття сотворити ряд незрівнянних архітворів драматичної штуки. На чолі тих архітворів стоїть трагічна комедія «Венецький купець».

¹ Georg Brandes. William Shakespeare. Paris—Leipzig—München, 1896, стор. 156—164.

Сей твір, як і найбільша часть Шекспірових творів, оснований і збудований на ґрунті багатой літературной традиції, що своїм корінням сягає в дуже давні віки, але силою поетичного генія була перетворена в живий образ людського життя з локальним колоритом «королеви моря» Венеції, але багатим психологічним змістом — у безсмертне надбання загальнолюдської духовної скарбниці.

В основі Шекспірової драми лежать два мотиви старої міжнародної традиції, а власне, мотив довжника, який на випадок невиплати довгу зобов'язується допустити до того, аби віритель вирізав із його тіла фунт м'яса з якого схоче місця; другий мотив — женитьба, залежна від вибору одної з трьох скриньок із загадковими написами. Перший із тих мотивів полягає на стародавнім римським праві, формульованим у законах XII таблиць, по якому віритель мав право вбити свого неоплатного довжника або продати в неволю («*Postea de capite addicti poenas sumito, aut, si volet, uls Tiberim venum dato*»)¹. Коли ж вірителів було більше, вони мали право розрубати довжника на часті, не вважаючи на те, чи котрий уріже більше або менше («*Si pluribus addictus sit, partes secanto; si plus minus ve secuerint, sine fraude esto*»)². Пізніша судова практика в римській, а також пізніше в німецькій державі, не нарушаючи основи староримського закону, який вірителеві давав право над життям довжника, виробила, одначе, ряд обмежень, що впливали з принципу т[ак] зв[аних] *aequitas* супроти принципу *ius strictum*³. До таких обмежень спеціально в тій точці належали умови — вирізати лише стільки м'яса, на скільки була обопільна згода, і вирізати м'ясо без проливу крові. Коли перша умова робила виконання операції дуже трудним, то друга робила його зовсім фіктивним, бо ж без проливу крові ніякого м'яса з живого тіла вирізати не можна. Отсі умови, що обмежували первісний строгий закон, були джерелом оповідань про вироки мудрих судіїв, що при їх допоміж ударемнювали згоду між вірителем і довжником,

¹ Carl Simrock, Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen mit sagengeschichtlichen Nachweisungen, Zweite Auflage, Erster Theil, Bonn, 1870, стор. 221. [Буквально: Після того він може стратити його (тобто кредитор боржника) або, коли схоче, продати в рабство за Тібром (лат.).— Ред.]

² Буквально: Якщо він (боржник) багатьом не виплатив, нехай вони розрубать його на частини, і коли хтось відрубає більше, а хтось — менше, то так воно й буде справедливо (лат.).— Ред.

³ Строге право, строга законність (лат.).— Ред.

яка могла потягти за собою смерть довжника. Може, найстарше з таких оповідань дійшло до нас із Сирії, що колись була провінцією Римської держави. Се оповідання, заховане в однім перськім рукописі, опублікував уперве англійський шекспіролог Малон; початок його виглядає ось як. В однім сирійськім місті жив бідний мусульманин у сусідстві багатого жида. Він попросив у жида позичити йому сто динаріїв з обцячкою уділу в зиску. У мусульманина була гарна жінка, яку вподобав собі жид, і тому заключив із ним угоду, якою надіявся усунути його зі світу. Він позичив йому сто динаріїв на запис, що зверне гроші за шість місяців, а коли проволоче хоч один день, то віритель виріже йому фунт м'яса з тіла, з якої схоче часті. Мусульманин із визиченими грішми їде в дорогу, і йому щастить із ними такий добрий заробок, що ще перед впливом реченця він здужав добути сто золотих, які через довіреного післанця посилає вірителеві. Але післанець, маючи бідну родину, не передав гроші, куди був повинен, тільки вжив їх для своєї потреби. Коли мусульманин вернув із своєї подорожі, жид зажадав від нього не тільки звороту довгу, але надто ще й фунта м'яса. Перший судія, до якого вони пішли з сим ділом, рішив на сторону жида. Те саме вчинив і другий судія, та коли мусульманин не перестав противитися, вони вдалися до третього, кадія з Емеси. Почувши скаргу, кадій велів принести острій ніж, а звертаючися до жида, велів йому з тіла (довжника) вирізати фунт м'яса, але ні в якому разі анітрошки більше, анітрошки менше, а то він зараз буде покараний смертю. Розуміється, що жид не пішов на таку умову і волів зректися свого довгу, ніж наражати своє життя (S i n g o s k, op. cit., стор. 218—219).

Можливо, що з сього самого, у всякім разі з орієнтального джерела пішло також оповідання, прив'язане до особи Солимана Великого, султана турецького, що містить в рукописі 213 збірки о. А. Петрушевича, писанім у XVIII в. мовою, зближеною до народної, з численними полонізмами, які свідчать про те, що оповідання перекладено з польської мови.

Польський текст сього оповідання вказав мені д. М. Возняк у друкованій книжці...¹

Як найбільша часть польських оповідань такого роду, друкованих у другій половині XVIII в., так само й се, ма-

¹ Тут в рукописі пропущено місце для назви книжки.— *Ред.*

буть, узятє з французького джерела. Відомо, що орієнтальні оповідання здобули собі в другій половині XVIII в. велику популярність у Франції і переходили відси до інших європейських народів, у сім числі також до поляків, у яких тоді все французьке було в моді.

В самім оповіданні цікава та подробиця, що процес за людське м'ясо йде між християнином і жидом, і сим зближається се оповідання до типу тих, що виробилися в Західній Європі.

Також до орієнтального круга належить, але ще більше зближене до західноєвропейського типу, оповідання босняків, опубліковане 1853 р. в часописі «Grenzboten» у німецькім перекладі і відси наведене Рейнгольдом Келлером у журналі «Orient und Occident», т. II, стор. 315—316. «З одним молодим чоловіком, що потребує грошей, аби оженитися з убогою дівчиною, заключає жид таку угоду, що, коли до семи літ не сплатить йому позички, він буде міг вирізати йому драхму м'яса з язика. Довжник протягом семи літ не здужав сплатити довгу, і жид позиває його до суду та обстає при своїм праві вирізати йому драхму з язика. Дізнавшися про се, жінка молодого чоловіка виеднує з судії дозвіл на один день заступити його в суді і рішає справу так, що жидові вільно вирізати драхму м'яса, але ані крихти більше». Закінчення сього оповідання не наведено.

В середньовічнім письменстві Західної Європи найстарші сліди саги про записаний фунт м'яса сягають IX—X в. До таких слідів можна віднести оповідання т[ак] зв[аної] пізнішої Едди, списаної в XII в., але основаної на старшій скандинавській традиції про заклад бога Локі з карликом Бромом о голову: хто програє заклад, той утратить голову. Локі програв заклад, та коли Брок хотів відрізати йому голову, Локі покликався на те, що карлик не сміє доторкатися шиї, про яку в закладі не було жадної мови (S i t g o s k, op. cit., I, стор. 238).

Другий слід, можливо також старшої дати, маємо в німецькій вірші «Kaiser Karls Recht», друкованої у р. 1493, якої зміст досить недокладно подав Доцен у часописі «Alt-deutsches Museum», II, стор. 279—283, ось якими словами: «Багатий купець полишив своїму синові весь свій маєток, який той син розтратив зараз у першім році. Бажаючи шукати щастя в чужім краю, він зичить у жида 1000 золотих із тою умовою, що, коли до року не сплатить йому довгу,

жид може з тіла йому вирізати фунт м'яса. Молодий чоловік по році вернув додому збагачений, але занедбав сплатити жидові свій довг, і жид заізвав його до суду. Молодий чоловік виміг на ньому те, аби оба предложили справу самому цісареві Карлові. Ідучи до цісаря, молодий купець необережно наїхав конем на дитину і розтолочив її. Отець дитини окричав його зараз як убивцю і пустився за ним у дорогу, аби оскаржити його перед цісарем. Коли прибули до цісарської столиці, молодого купця зараз ув'язнено під закидом убивства, та коли він у розпуці, бажаючи зробити кінець своєму життю, кинувся з вікна в'язниці, — впав на старого лицаря, що сидів на лавці під вікном в'язниці, і вбив його тягарем свого тіла, а сам лишився живий. Тоді син лицаря також виступив проти нього зі скаргою за смерть свого вітця. Коли всі три ті справи предложено цісареві, сей розсудив їх ось як: жид має право вирізати з тіла купцевого фунт м'яса, але не сміє при тім пролити ані краплі крові, інакше буде покараний смертю; супроти сього жид зрікся свого права. Отець, якому купець розтратував дитину, повинен запровадити купця до своєї жінки і заставити його зробити їй нову дитину; отець супроти сього зрікся свого права. Нарешті син, що стратив вітця через упадок купця з вікна, повинен кинутися з того самого вікна вниз на купця, який сяде на тій самій лавці, і вбити його так само, як він убив його вітця. Супроти сього син зрікся свого права» (S i m t o s k, op. cit., I, стор. 225).

В тій вірші бачимо давній правний мотив про фунт людського м'яса, скомбінований з орієнтальним мотивом мудрих судіїв у незвичайних справах, яких приклади знаходимо в староевропейських оповіданнях про царя Соломона і пізніших індійських, які в різних формах, у писаній та усній передачі протягом середніх віків розширилися по Азії та Європі. Пор. про се Th. V e n f e y, *Pantschatantra*, I, 392—407. Тому, що сей круг оповідань, розширених також серед слов'янських народів (пор. Афанасьев, *Русские народные сказки*, т. . .)¹, має дуже слабкий зв'язок із сагою про угоду на фунт м'яса, полишаю його тут на боці.

Дальшим ступенем розвою європейського типу оповідань про угоду на фунт м'яса треба вважати оповідання про дочку римського цісаря Люція, поміщене в збірці «*Gesta Roma-*

¹ Том і сторінка в рукопису не зазначені. — *Ред.*

погит», що була зредагована зі старших історичних та людських оповідань десь при кінці XIV в., а вперше друкowana в р. 1472. Десяте оповідання другої часті сеї збірки (по німецькому перекладу Й.-Г.-Т. Грессе), що має титул «Про цисаря Люція», подаю тут у скороченім перекладі.

«Панував колись могутній цисар Люцій у Римі. Була в нього дуже гарна дочка, до якої довго, та даремно зітхав один із його придворних лицарів. Одного дня, заставши її саму при вікні, він обіцявся дати їй, що сама схоче, аби дозволила йому проспати з собою одну ніч. Царівна, недовго думавши, зажадала 1000 марок. Рад тому, лицар приніс їй гроші, і вона потайки завела його до своєї кімнати і веліла йому лягти в ліжко. Лицар роздягся і ліг, та скоро тільки ліг, заснув твердо і проспав усю ніч. Рано царівна збудила його, і він перелякався дуже, що проспав усю ніч, і просив її, аби знов лягла коло нього. Царівна не пристала на се і веліла йому забиратися геть, але він не переставав просити її і обіцяв їй знов дати 1000 марок, аби міг проспати з нею слідууючу ніч. Та слідууючої ночі повторилося те саме, що було першої: лицар спав усю ніч мов убитий, а коли рано царівна збудила його, він аж заплакав із жалю та досади і, коли вона сердито веліла йому йти геть, обіцяв їй іще раз дати 1000 золотих, аби дозволила йому проспати з собою одну ніч. Царівна згодилася, та що лицар був незаможний і вичерпав свою касу на два попередні датки, пішов до одного купця і попросив його позичити йому 1000 марок під застав його дібр. Купець, знаючи, що дібр у лицаря не було ніяких, а не можучи спекатися його налягання, згодився дати йому позичку з тою умовою, що, коли не зверне грошей до трьох день, купцеві вільно буде вирізати йому з тіла фунт м'яса, з котрої захоче часті, а він має дати на се запис, написаний власною рукою. Лицар згодився на се і дав купцеві запис, а одержавши гроші, пішов до царського двору. По дорозі здибав його один мудрець і сказав до нього: «Дивуюся, що ти такий дурень і довіряєш тому, що здурив тебе вже два рази». Лицар здивувався і запитав, що се значить, а мудрець відповів йому: «Адже панна, до якої йдеш тепер, здурила тебе вже два рази. Коли не хочеш зовсім пропасти, не лягай до ліжка, тільки сягни насамперед під подушку, вийми з-під неї сховане там писання і викинь за вікно, а потім лягай і удавай, що спиш». Лицар подякував сердечно мудрецеві і, прийшовши до царського двору, передав гроші царівні, а покликаний до її кімнати, зробив усе

так, як порадив йому мудрець. Коли, викинувши писання за вікно, поклався в ліжку і прикинувся, що спить, царівна ввійшла і лягла біля нього. Тут він зараз ухопив її в свої обійми і, хоч як вона злякалася та просилася, обіцяючи звернути йому всі гроші, він не випустив її аж до самого ранку. В тім часі царівна так засмакувала в його товаристві, що не хотіла випустити його від себе і продержала його в своїй кімнаті цілий тиждень. Розкошуючи з нею, він забув про свій довг, а коли нарешті згадав про нього, йому зробилося страшно, і він почав сумувати та плакати. Царівна запитала його, що йому долягає, і він признався їй про все. Вона потішила його, що купець не буде такий злий, аби за такий невеликий довг наставляв на його життя, віддала йому всі його гроші і веліла йти зараз заспокоїти купця. Але купець, покликаючися на пропущений реченець, не захотів брати грошей і подав діло в суд. А в Римі було право, що віритель може зробити смерть довжникові, який не встоявся в своїм довзі. Позов купця проти лицаря мав той наслідок, що його зараз ув'язнено. Але царівна, прочуваючи, що з ним могло статися, вислала своїх слуг і поручила їм слідити за ним. Вони незабаром донесли їй, що його поведено в суд і ув'язнено. Тоді вона перебралася за лицаря, сіла на коня і поїхала до суду. Там її прийнято як лицаря, і, приступивши до купця, вона розпитала його про його діло і запитала, чи не хотів би помилувати свого довжника за відповідною оплатою. Купець відповів, що не прийме ніякої оплати і настоює на сповненні того, що стоїть у записі. Тоді вона сказала до купця: «Добре, коли сей лицар зобов'язався до свого і підписався на се, то повинен додержати свого. Але ти знаєш добре, що в нашім законі стоїть: «Хто проллє кров чоловіка, того кров має бути також пролита». Сей лицар зобов'язався тобі, коли спізниться з оплатою довгу, дати вирізати собі фунт м'яса зі свого тіла, з якої захочеш часті. Він готов додержати свого слова, але ти мусиш різати його так, аби не потекла ані крапля крові. Бо, коли проллєш його кров, будеш сам винен смерті». Почувши се, купець зажадав своїх грошей, але вона сказала: «Ні, про се тепер нема ані мови, коли ти заявив свій намір стояти при своїм записі». Вона покликала судію і, вияснивши йому все діло, просила видати законний вирок. Судія рішив, що, коли купець не може вирізати м'яса без проливу крові, лицар має бути увільнений, а купцеві довг пропадає. Почувши се, вона подякувала судії і від-

їхала до свого двору, перебралася там знов у свою дівоцьку одіж і ждала на лицаря. Вернувши з суду, він прийшов до неї і на її запитання оповів їй усе, що сталося з ним у суді і як якийсь невідомий лицар вирятував його від загибелі. Царівна запитала його, чи пізнав би того лицаря, а коли він запевнив, що пізнав би, вийшла до другого покою, перебралася знов за лицаря і ввійшла до нього. Тут він пізнав її зараз і, обіймаючи її, сказав: «Благословенний той день, коли ти родилася». Царівна ж своєю мудрістю довела до того, що її отець дозволив їй вийти за нього замож, і вони обоє жили довго щасливо»¹.

Середньовікова збірка оповідань, відома під назвою «Gesta Romanorum», дійшла до нас із середніх віків у трьох редакціях, а власне в англійській, німецькій і латинській. Ті редакції різняться між собою, головню, числом поміщених в них оповідань. Дослідники завважили факт, що латинська редакція не скрізь може вважатися джерелом обох інших, бо, приміром, у англійській редакції містяться деякі дуже давні оповідання, яких нема в латинських редакціях². До таких оповідань належить також подане вище оповідання про дочку цисаря Люція. І тут первісний правний мотив угоди на фунт людського м'яса скомбіновано з постороннім мотивом подружжя, доконаного після поборення трьох перешкод, так, як се бачимо також у Шекспіровій драмі. Важно зазначити, що вірителем, який жадає фунта м'яса з тіла довжника, являється тут не жид, але купець-римлянин, і що його вперте обстоювання при тім записі майже зовсім не мотивоване нічим, окрім того одного, що довжник пропустив реченець. Сей упір купця, безпредметовий і недоречний у інших випадках, являється зовсім природним у римлянина, що виріс у традиціях старого римського права. Там, де ті традиції були слабкі або й зовсім не існували, висунено з часом інший психологічний чинник, а власне, расову ненависть жидівську проти інших народів, і немилосердний віритель являється жидом, що в повнім переконанні про законність свого поступовання настає на життя свого ворога, чи то мусульманина, чи християнина.

¹ Gesta Romanorum, das älteste Märchen und Legendenbuch des christlichen Mittelalters, deutsch von Dr. J. G. Th. Grässe, Leipzig, 1905, Zweiter Theil, стор. 154—158.

² Про се, а також про здогадного автора первісної латинської збірки, німецького літописця Геліанда, що вмер у р. 1227, див. Grässe, Gesta Romanorum, II, стор. 286—306.

Чи знав Шекспір оповідання «Gesta Romanorum»? З огляду, що воно входило в склад власне англійської редакції, яка була кілька разів друкована протягом XVI в., а власне 1577 і 1595, т. є. у тім самім році, коли правдоподібно був написаний «Венецький купець», можемо сміло допустити, що Шекспір знав се оповідання. Але нам відоме ще інше джерело, яке значно ближче підходить до змісту Шекспірової драми. Сим джерелом була новела італійського письменника Джіованні Флорентіно, поміщена в його збірці «Il Pecognone», написаній р. 1378, а друкованій уперве в Медіолані в р. 1554. Цікава річ, що скорочений німецький переклад сеї збірки був друкований уже в р. 1538. Повний переклад сього оповідання з італійського тексту подав Зімрок (op. cit., I, стор. 183—212); подаю тут його переповід у скороченні.

«Флорентійський купець Біндо віддає перед смертю весь свій маєток двом старшим синам, а наймолодшого, наймилішого йому Джіанетта посилає до Венеції, до хресного вітця Анзальда, найбагатшого купця в цілім світі, та бездітного. Анзальдо приймає Джіанетта дуже ласкаво, як власного сина, і дає йому можливість жити виставно та розкішно, а навіть заохочує його не шадити грошей і не відмовляти собі ані своїм приятелям жадних приємностей. Джіанетто жиє в Венеції зовсім на великопанській стопі, зайнятий лицарськими забавами і не мішаючися до купецтва. Два його приятелі вибираються зі своїми кораблями до Александрії в купецьких ділах і запитують його, чи не хотів би прилучитися до них, побачити ширший світ і скористатися дещо купецтвом. Його прибраний отець згоджується на се, виряджає для нього прегарний корабель, наповнений дорогоцінними товарами, і відпускає його в дорогу. Вони плили трьома кораблями кілька день по морю, та ось одного дня побачили на морськім березі дуже гарну пристань і місто довкола неї.

Джіанетто запитав патрона свого корабля, що се за місто, а сей відповів йому:

— Пане, се місто належить до знатної панни, що погубила вже багато знатних паничів.

— А се як?— запитав Джіанетто.

— Ся панна, дуже гарна та повабна, має таке правило, що запрошує кожного визначного гостя, який завітає до сеї пристані, погостити в неї і переночувати з нею, прирікаючи йому, що, коли приємно проведе з нею ніч, вона візь-

ме його собі за мужа і зробить його паном усіх своїх маєтностей, а коли вночі не зуміє догодити їй, то стратить усе те, що має. Багато їх запливало до сеї пристані, та ні одному ще не пощастило догодити їй.

— Завертай корабель до пристані!— розказав Джіанетто, і патрон, хоч остерігав його, не міг змінити його волі і завернув корабель до пристані так зручно, що товариші з інших кораблів навіть не спостерегли сього. У пристані численні юрби народу радісно привітали гостя, що надплив у такім гарнім кораблі. До нього зараз приступили слуги пані того міста Бельмонте. Пані замку прийняла його дуже радо, гостила до вечора в добірнім товаристві лицарів і дам, а коли настала ніч, завела його до своєї спальні, попросила його напитися вина і лягати спати. Налившись вина, Джіанетто зараз заснув і проспав непробудно аж до ранку. Він іще спав, коли пані встала і веліла своїм слугам узяти в своє посідання Джіанетті(в) корабель із усім, що було в нім, а потім веліла служницям розбудити його, дати йому коня і трохи грошей на дорогу і сказати, що пані не може прийняти його і все його добро пропало тому, що він проспав усю ніч.

У дуже невеселім настрої вернув Джіанетто до Венеції і, не маючи відваги показатися на очі Анзальдові, заїхав до одного приятеля і пробув у нього кілька день, сумуючи та подаючи, що його корабель розбився і він сам один ледєе спасся від смерті. Се донесено Анзальдові, який зараз же прибув до свого прибраного сина, виявив велику радість із того, що він вернув живий, і просив його не журитися стратою і жити в нього по-давньому. По якімось часі вернули його товариші з Александрії з багатими зисками, а довідавшись про невдачу Джіанетта, потішали його, що слідуючого року їм пощастить ліпше. І справді, слідуючого року Анзальдо приготував для Джіанетта ще кращий корабель і наповнив його ще більшими багатствами, але й сим разом, допливши до Бельмонте і викравшись від своїх товаришів, він із панею сього замку мав те саме нещастя, що й перший раз, і стратив усе своє добро. Коли й сим разом Анзальдо прийняв його знов до свого дому і готов був не відмовляти йому нічого, він наважився третього року ще раз спробувати щастя з панною в Бельмонте. Анзальдо й сим разом приготував йому ще кращий корабель і наповнив його рештою свого маєтку. Він витратився на сю виправу до тої міри, що йому не стало грошей на кошти

подорожі Джіанетта і він був змушений позичити ще 10 000 дукатів у одного жида. Жид, знаючи прикрий стан його інтересів, поставив умову, що коли Анзальдо до червня того ж року не сплатить йому довгу, віритель буде мати право вирізати йому фунт м'яса з його тіла, відки сам захоче. Анзальдо згодився на се, і угоду списано в суді при свідках з усіма потрібними формальностями. Скінчивши приготування до виїзду Джіанетта, Анзальдо з важким серцем попрощався з ним і благав його, коли й сей раз не пощастить йому, не дбаючи ні на що, вертати назад, аби бодай був при його смерті.

Товариші, з якими Джіанетто пустився в подорож, пильнували на морі його корабля, аби не відлучався від них, але, коли наблизилися до Бельмонте, Джіанетто намовив патрона, аби вночі відплив від товаришів, і вранці був уже в пристані Бельмонте. Пані міста здивувалася і вжахнулася, почувши про його третій приїзд, та проте запросила його знов до себе і вгощала та забавляла весь день іще приязніше, ніж в попередні рази. Коли ж ввечером запросила його до своєї спальні, до нього в коридорі підійшла одна дама і шепнула йому:

— Не пий вина, якого подадуть тобі перед сном, а то пропадеш.

Джіанетто відразу зрозумів причину своїх дотеперішніх неповіднень, і, коли перед сном дві гарні панночки принесли йому на тацях вино й закуску, він, усміхаючися до пані, подав вид, що випиває вино, але незаметно вилляв його собі за ковнір, а потім, роздягшись, ліг у ліжку і почав хрипіти, немовби заснув.

— Отсе й добре! — промовила пані, і, коли служниці роздягли її, вона відіслала їх і лягла в ліжку біля Джіанетта. Та сим разом він не спав і, вхопивши її в свої обійми, почав цілувати та милувати, і вони обоє провели так усю ніч. Рано вона веліла скликати всіх лицарів і баронів свого краю і представила їм Джіанетта як свого нареченого, а їхнього майбутнього володаря.

Збір усіх старшин цілого краю ухвалив піднести його до стану лицарського, по чім серед лицарських забав і розривок відбулося його вінчання з панею Бельмонте. Весело та безтурботно провів Джіанетто медові місяці зі своєю молодю дружиною, аж раз у червні він із замкового вікна побачив похоронний похід на вулиці і тут же згадав про прикре положення, в якому лишив свого прибраного вітця

в Венеції. Він зажурився дуже тяжко, згадавши про пропущений реченець сплати довгу, а коли жінка спитала його про причину його смутку, він сказав їй усю правду. Тоді вона сказала йому:

— Любий мій, бери зараз коня й їдь до Венеції, бо берегом заїдеш туди швидше, як морем, бери з собою услуги, кілька тобі треба, і 100 000 дукатів і виручай свого добродія. А коли застанеш його ще живого, то привези його сюди.

Джанетто зробив так, як вона веліла йому, а прибувши до Венеції, довідався зараз, що, скоро тільки минув день виплати довгу і Анзальдо не зложив грошей, жид велів ув'язнити його і стояв на тім, що по виданні судового оречення виріже йому фунт м'яса з тіла. Джанетто удався зараз до жида і просив його увільнити ув'язненого, обіцяючи замість 10 000 дати йому 100 000 дукатів, але жид, хоч згодився взяти ту суму, все-таки настоював на фунті м'яса за недодержання реченця. Йому хотілося таким способом зігнати зі світу Анзальда, аби між своїми земляками мав славу, що згладив одного з найвизначніших християн.

Тим часом Джанеттова жінка, прочуваючи, до чого дійде діло, зараз по його від'їзді перебралася в мужеську одіж і в супроводі двох слуг поїхала до Венеції. Вона заїхала до заїзного дому і веліла господареві сього дому оголосити, що до міста прибув славний і вчений судія, а хто має яке неясне діло, може вдатися до нього за рішенням. Почувши про се, Джанетто разом із іншими венецькими купцями наклонили жида піддатися ореченню сього судії. Коли станули перед ним і виложили йому своє діло, судія зразу порадив жидові прийняти 100 000 дукатів і звільнити Анзальда з його довгу, та коли жид не хотів піддатися його намові, він пішов із ними всіма до урядової зали судових розправ і, вислухавши ще раз прилюдно обох сторін, велів Анзальдові розкрити свої груди, а жид узяв у руки бритву, яку приготував собі навмисно для сього випадку. Коли, одначе, приступив до Анзальда, судія остеріг його:

— Уважай, як різатимеш, аби не вирізав ані більше, ані менше як фунт, бо інакше пропала твоя голова. Так само остерігаю тебе, аби ти при тім не пролив ані краплі крові, бо інакше жде тебе кара смерті. Бо в угоді не сказано нічого про кров ані вимовлено, аби м'яса було більше або менше як фунт.

Почувши се, жид перелякався, та, не маючи чим викрутитися, згодився прийняти 100 000, потім 80 000, потім 50 000 а нарешті, хоч би лише 10 000, але судія не відступав від свого і велів йому якнайскорше виконати операцію. Розуміється, жид не хотів робити сього під такою загрозою, і вся публіка почала кепкувати з нього та дражнити його, примовляючи:

— Хто під ким яму копає, сам у неї впадає.

Тоді жид розсердився, подер свій запис і таким способом увільнив Анзальда від довгу. Тим часом Джіанетто взяв 100 000 дукатів і пішов шукати судії, який, опустивши сквапно судову залу, був уже в своїй гостиниці і готовився до від'їзду. Джіанетто предложив йому взяти 100 000 дукатів як гонорар за його оречення, але судія не захотів брати грошей, лише попросив у нього перстень, який мав на руці. Джіанетто нерадо згодився на се, бо се був шлюбний перстень, одержаний ним від жінки, але не міг опертися наляганням судії і дав йому його.

Судія від'їхав із Венеції зі своїми слугами, а по кількох днях, проведених у радості та забавах, Джіанетто й Анзальдо виїхали до Бельмонте. Там численна публіка зустріла їх дуже святочно, на їх честь устроєно многолюдні забави та празники, всі були раді їх приїздові, тільки жінка Джіанеттова була немов у лихій настрої. Він запитав її, чи вона не сердиться чого, а вона відповіла:

— Як не маю сердитися, коли ти, виїхавши на короткий час до Венеції, зараз же й зрадив мене?

Джіанетто остовпів із зачудування і почав запевняти її, що йому й на думку не прийшло зраджувати її в Венеції.

— Там у тебе була якась любка,— сказала вона,— і ти дав їй мій перстень, який я дала тобі на знак твоєї вірності.

Джіанетто почав заклинатися, що перстень дав не жадній любці, але мужчині, а власне тому судії, що своїм вироком увільнив Анзальда.

— Клянешся зовсім надурно,— рішуче промовила жінка,— бо я знаю напевно, що мій перстень ти дав жінчині, а не мужчині.

Ті слова так уразили Джіанетта, що він аж заплакав, а тоді жінка, сміючися, показала йому його перстень і призналася, що вона сама була тим судією. Як утішився Джіанетто сим признанням своєї жінки, про те нема що й казати. Він не забув також віддячитися тій дамі, що остерегла його перед вином, заправленим сонним порошком».

Чи збірка Дж. Флорентіно була перекладена на англійську мову — невідомо, так само як невідомо напевне, чи Шекспір знав настільки італійську мову, аби міг користуватися сим оповіданням в оригіналі. Се друге, одначе, видається мені досить правдоподібним з огляду на те, що Шекспір значну часть своїх драм оснував не тільки на італійських відносинах, але також на творах італійських письменників. Оповідання Флорентіно можна вважати свідною переробкою давнішого оповідання «Gesta Romanorum», локалізованою у Флоренції та Венеції. Із цього оповідання, крім головної його основи, взяв Шекспір назву замку Бельмонте, хоч і помістив сю місцевість недалеко Венеції, не над морем, а десь на північ від Венеції, на горі, за рікою Brentoю, через яку до Венеції треба було перевозитися паромом (trajetto). Здається, не завважено досі, що в італійським оповіданні місцевість Бельмонте та її владителька окружені потрохи казковим німбом і нагадують давні казки про зачаровані замки, до яких в'їздять лицарі та гості, але з яких не вертає ніхто. Прототипом сих оповідань можна вважати оповідання Гомерової «Одіссеї» про чарівницю Кірке та її острів. Не можна сказати, аби акт суду, що рішає про долю довжника купця, в італійським оповіданні переведений був добре. Жінка Джіанетта являється тут самозваним приїжджим судією, який при допомозі господаря гостиниці анонсує свою судейську мудрість і якого вирок ні в якій законно устроєній державі не може мати обов'язкової сили. Італійський оповідач силкувався обминути сю трудність тим, що проголошення вироку помістив у звичайній судовій залі, не вважаючи на те, що в такій залі судити й вирокувати мав право тільки звичайний судія. В оповіданні «Gesta Romanorum» ся сцена уложена трохи зручніше, але все-таки не зовсім добре, бо там жінка, перебрана за лицаря, виступає тільки як посторонній свідок, що своїми запитамі вияснює суть закону, але до видання вироку покликає дійсного судію, що переводив розправу. Шекспір перевів сю сцену далеко краще від обох своїх джерел, зробивши жінку, перебрану за правника, оборонцем, а не судією в процесі.

Другий мотив, покладений Шекспіром у основу його драми, — се оповідання про подружжя, утруднене перешкодами, які можуть довести жениха до страти життя або маєтку. Сей мотив дуже поширений у казках найрізніших народів із темою «царівна на скляній горі». Може, найстар-

шим зразком такої казки треба вважати староегипетську казку «Царевич і призначення», написану приблизно в XVII в. перелд Хр[истом] і поміщену в перекладі на французьку мову в збірці G. Maspero, Les contes populaires de l'Egypte Ancienne, Paris, 1899, стор. 239—244. Подаю тут її в перекладі на нашу мову, тому що досі вона не була введена в круг дослідів над джерелами Шекспірової драми.

«Був раз цар у Єгипті, що не мав мужеського потомка. Його серце було дуже сумне, і він благав хлопця від тогочасних богів. Вони рішили дати йому сина, і, проспавши ніч зі своєю жінкою, він зробив так, що вона почала. Коли вийшли її місяці, вона вродила дитину мужеського полу. Зійшлися богині Гатори (судильниці, яких у єгиптян було 7) судити йому долю. Вони сказали: він умре від крокодила, або від гадюки, або від пса. Коли присутні при дитині почувли се і донесли се цареві, цар засмутився дуже в своїм серці і велів збудувати дім на високій горі, оселити в нім людей і заповнити його всяким добром із царського двора і держати там царського сина так, аби ніколи не виходив із того дому. Коли царевич доріс, він вийшов на плоский дах свого дому і побачив на вулиці пса, що йшов з чоловіком. Він сказав до слуги, що був біля нього: «Що се таке йде за чоловіком отам на вулиці?» Слуга відповів: «Се пес». Хлопець сказав: «Дайте мені такого!» Слуга доніс про се цареві, а цар сказав: «Приведіть йому молодого ловчого пса, аби його серце не сумувало». І йому привели пса.

Коли минули роки і хлопець почув молодечу силу у всіх своїх сугавах, він вислав просьбу до свого вітця з отсими словами: «Чого мені сидіти тут, як привидові? Коли я призначений на три нещасливі припадки, то чому не жити по своїй волі? Нехай у всім буде воля божа». Цар вислухав сього і дав йому всяку зброю, дав йому також його пса для супроводу і вислав його в східну сторону царства, до Сирії, і сказав йому: «Йди, куди хочеш!» Його пес ходив із ним, і він по своїй уподобі ходив по всім краю, живлячися ловецтвом і стріляючи всяку дичину того краю. Отак він зайшов до князя краю Нагаранні, а в князя того краю не було сина, лиш одна дочка. Для неї збудовано дім, якого 70 вікон було віддалених на 70 локоть від землі. Князь Нагаранні розіслав поклик до синів усіх князів Сирії та Палестини з отсими словами: «Хто досягне до вікна моєї дочки, тому дам її за жінку».

Від того дня минуло багато часу, і сірійські князевичі трудилися день у день надарма. Тоді єгипетський царевич прибув до того міста, і князевичі розповіли йому про князівну в тім домі, прийняли його по-приятельськи і запитали, відки він. Він відповів: «Я син візника з Єгипту. Моя мати вмерла, а мій отець оженився з другою жінкою. Коли у сеї другої жінки знайшлися діти, вона зненавиділа мене, і я втік від неї». Вони прийняли його до свого товариства, стискали йому руки і обіймали його по-приятельськи. Отак минуло кілька днів, і він запитав молодих князів: «Що ж ви робите тут?» Вони відповіли: «Проводимо час ось як: підскакуємо на своїх конях до он тих вікон. Хто доскочить до вікна князівни Нагаранні, той одержить її за жінку». Він сказав до них: «Коли позволите, я помолюся до богів і попробую підлетіти з вами». Вони почали підлітати так, як привикли чинити се кожного дня, а царевич стояв оддалік від них і побачив, як із вікна вихилилася князівна Нагаранні і вдивилася в нього. А коли минуло кілька днів, царевич сів на свого коня і вніхав разом із молодими князями. Він підлетів вище від їх усіх, доскочив до вікна князівни Нагаранні, вона вхопила його в свої обійми і цілувала з усієї сили.

Двораки князівни поспішили врадувати серце її вітця і донесли йому: «Один із молодих людей досягнув до вікна твоєї дочки». Князь запитав післанця: «Котрого князя син?» Той відповів: «Се син одного царського візника з Єгипту, що приїхав сюди, тікаючи від своєї мачухи, яка зненавиділа його задля своїх дітей». Князь Нагаранні розсердився дуже і сказав: «Чи ж маю віддати всю дочку за єгипетського втікача? Нехай забирається геть із мого краю!» Сказано зараз царевичеві: «Вертай назад туди, відки прибув». Але князівна задержала його і заклалася богом, мовлячи: «На ім'я бога Фра Гармахуїті, коли його відберуть від мене, я не буду ані їсти, ані пити і вмру передчасною смертю». Післанець повторив її слова її вітцю, а сей вислав своїх людей, аби вбили молодого чоловіка, поки ще не вийшов зі свого дому. Княжна сказала їм: «Клянуся богом Фра, коли ви вб'єте його, я вмру до заходу сонця. Я не прожию ані години, коли буду розлучена з ним». Се донесено її вітцеві. Сей велів привести до себе молодого чоловіка і свою дочку. Молодий чоловік перелякався дуже, станувши перед князем, але княжна обняла його, почала цілувати і сказала: «Скажи мені, хто ти, бо для мене ти моя дитина». Царевич

відповів: «Я син царського візника з Єгипту. Моя мати вмерла, а мій отець оженився з іншою жінкою. Вона зненавиділа мене, і я втік від неї». Тоді князь дав йому свою дочку за жінку, дарував йому дім, багато поля, худоби, домашньої посуду і всякого добра».

Друга парість сеї теми підіймається о ступінь вище з розвоєм людського духу: місце фізичного напруження, потрібного для осягнення руки царівни, заступає духове напруження. Царівна надзвичайно мудра і хоче мати надзвичайно мудрого чоловіка, тому й задає охотникам до своєї руки загадки з надзвичайно тяжкими умовами для того, хто їх не відгадає; хто ж відгадає, той буде її мужем. Прототипом сеї групи казок можна вважати китайську, а може, індійську казку про царівну Турандот, поміщену на чолі другого тому збірки орієнтальних оповідань, відомої під назвою «Тисяча й один день»¹. Ся орієнтальна казка послужила основою для драми італійського письменника Гоцці, якого твір у переробці німецького поета Фрідріха Шіллера [під з[аголовком] «Turandot» здобув собі європейську популярність.

Окремою парістю сеї групи оповідань треба вважати ті оповідання, в яких загадки задає не царівна, а її отець, і то в формі скриньок із загадковими написами і більш або менш символічним змістом. Прототипом сеї групи оповідань можна вважати оповідання про індійського царя та його двораків, поміщене у вступній часті духовної повісті «Варлаам і Йоасаф», якої авторство в грецькій мові приписувано Іванові Дамаскінові, а якої індійське, а спеціально буддійське походження виказав німецький учений Фелікс Лібрехт². Ось оповідання сеї повісті в перекладі на нашу мову з церковнослов'янської, що міститься в крехівським рукописі сеї повісті з XVI в., яким користувався я для своєї праці «Варлаам і Йоасаф», старохристиянський духовний роман. У Львові, 1897, стор. 17—18.

«Був один цар, дуже великий і славний. І коли він їхав на позолоченім возі, а довкола нього збройна дружина,

¹ Tausend und ein Tag. Morgenländische Erzählungen. Aus dem Persischen, Türkischen und Arabischen... übersetzt von F. H. von der Hagen, Zweite wohlfeilere Ausgabe. Zweiter Band. Prenzlau, 1836, стор. 1—19.

² Felix Liebrecht. Zur Volkskunde, Alte und neue Aufsätze. Heilbronn, 1879, Die Quellen des «Barlaam und Josaphat», стор. 441—460, первісно друковано в журналі «Jahrbuch für romanische und englische Literatur», II, 314 і д[алі].

як подоба царям, зустрів двох мужів, одітих у подерті та погані одяги, марних на обличчях і дуже блідих. Знаючи, що се у них від тілесної втоми, важкого посту та праці, що знесилила їх тіло, цар, побачивши їх, зіскочив із воза і, припавши до землі, поклонився їм, а вставши, обіймав їх і цілував з любов'ю. Вельможі його та князі обурились сим, вважаючи негідним царської слави робити таке, але не посміли висловити до очей цареві своє обурення. Пізнавши се, цар велів зробити чотири дерев'яні скриньки, дві обложити золотом і накласти в них мертвецьких костей смердячих та позабивати золотими гвоздями. Дві інші велів помазати смолою, а наповнити їх дорогими камінцями та всякими пахощами і обов'язати волосяними мотузками. Тоді покликав своїх вельмож, що сердилися на нього при його стрічі з бідними людьми, і велів їм оцінити, що варті золоті скриньки, а що осмолені. Вони ж признали золотим велику ціну, думаючи, що в них лежать царські корони та пояси, а осмоленим признали дуже малу вартість. Тоді цар промовив до них: «Знав я, що так скажете. Але не так треба думати, не по зверхньому треба судити, але вперед пізнати, що міститься всередині». І тоді велів отворити золоті скриньки, а коли їх отворено, повіяв злий сопух і всіх лиця посумніли. А цар сказав: «Отсе наш світ! Убрані в світлі та пишні одяжі, горді своєю славою, всередині показуються як смердючі мертвецькі кості задля множества своїх злих діл». Потім велів отворити осмолені скриньки, а коли їх отворено, всі повеселіли на вид поміщених у них дорогоцінностей та від приємного запаху, що виходив із них. І цар сказав до них: «Знаєте, до кого подібні ці скриньки. Подібні до тих нужденних і обдертих людей, за яких привітання ви сердилися, але яких я розумними очима бачив душевну красоту і честь, гідну царського поклону». Отак він присоромив своїх вельмож і навчив їх не дати себе дурити поверхності, але вникати вглиб розумом».